

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут національних відносин і політології

На правах рукопису

ЖДАНОВА ІРИНА АНАТОЛІЙВНА

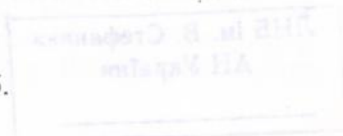
Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній
чверті XIX - на початку XX ст.

07.00.05. - Етнологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеню
кандидата історичних наук

Київ - 1995.

39
Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі ЛННБ України ім.В.Стефаніка
ївського університету імені Тараса Шевченка

00761409 (R)

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
МУСІЄНКО Володимир Васильович

Офіційні опоненти - доктор мистецтвознавства, профе-
сор ІВАНИЦЬКИЙ Анатолій Івано-
вич

- кандидат історичних наук КОКІН
Сергій Анатолійович

Провідна установа - Інститут мистецтвознавства, фоль-
клору та етнографії НАН України

Захист відбудеться 14 листопада 1995 р. о 14 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.67.01 в Інституті
національних відносин і політології НАН України (вул.Ку-
тузова, 8).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Інституту
національних відносин і політології НАН України (м.Київ,
вул.Кутузова, 8)

Автореферат розіслано « 13 » жовтня 1995 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

 Ю.А.ЛЕВЕНЕЦЬ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми.

В час, коли суспільство починає усвідомлювати себе частиною загального універсуму, коли поле історичного дослідження неможливо обмежити лише рамками однієї національності, коли вчені переходять до інтегрованого дослідження наукових проблем, коли відбувається гуманізація наукового пошуку, аналіз історії інтелігенції виявляється особливо актуальним.

Адже через дослідження історії вітчизняної інтелігенції можна прослідкувати взаємозв'язок різних культур, взаємовплив національних традицій різних етносів, що складають народ України.

Соціально-історичний аналіз художньої інтелігенції передбачає комплексний підхід до вивчення проблеми, який інтегрує в собі історіософський, мистецтвознавський, соціологічний, правовий, психологічний, політологічний, інші аспекти, тобто весь спектр культурологічних знань в цілому.

До того ж, дослідження історії художньої інтелігенції сприятиме гуманізації наукових розвідок.

Звернення до цієї проблеми є актуальним і являє собою значний інтерес ще й тому, що відбуваються серйозні зміни у науковому світосприйнятті, в суспільно-філософській думці в Україні.

Наукове вивчення історії інтелігенції і її ролі в духовному житті на такому переламному етапі вітчизняної історії як рубіж XIX-XX ст. має і практичне значення для відродження і національно-культурного розвитку сучасної України. Адже якраз в той час було особливо помітне зростання інтересу до проблем національної культури серед свідомої української інтелігенції, нагромаджено нею певний історичний досвід у піднесенні і зростанні національної самосвідомості.

Досвід діяльності літературно-артистичної громадськості може бути використаним для відродження культурного надбання народу України, для досягнення громадянського консенсусу в суспільстві, для активізації культурно-мистецьких процесів, формування мистецького ринку в Україні.

Виділяючи в контексті історичного аналізу саме художню інтелігенцію, автор виходив із специфіки її функцій, місця і ролі в суспільстві.

Хронологічні рамки даного дослідження охоплюють період заборони українства з 1876 р. по 1905 р. Нижня хронологічна

межа визначається періодом видання Емського указу 1876 р., який забороняв українську мову, педагогіку, мистецтво, кардинально вплинув на діяльність української інтелігенції і тому став початком нового періоду в її історії. Верхня хронологічна межа визначається виданням Маніфесту 17 жовтня 1905 р.

Історіографія проблеми складається із обмеженої кількості робіт з окремих аспектів історії вітчизняної інтелігенції межі XIX-XX ст. Узагальнюючі наукові розвідки історії художньої інтелігенції останньої чверті XIX-початку XX ст. взагалі відсутні.

При наявності значної кількості робіт, присвячених персоналіям, розвитку мистецтв, гостро стоїть проблема узагальнення, систематизації, наукового аналізу інформації про художню інтелігенцію України.

Зародження історіографії проблеми зв'язано з періодом межі XIX-XX ст. В дореволюційній Росії видається багато монографій, публікацій, присвячених історії культури. Центральною проблемою в них є проблема інтелігенції¹. Питання української інтелігенції розглядали в контексті російської історії. Характеристика діяльності інтелігенції України знайшла відображення в роботах М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, Б. Грінченка, інших представників вітчизняної громадської думки².

Крім того, видаються біографічні збірники, ювілейні видання з історії різних закладів, відомств. Увага в них акцентується в основному на юридичних питаннях. Надзвичайно цінною також є систематизація величезного фактичного матеріалу із залученням архівних документів³.

В цілому, в дожовтневій історіографії є багато робіт, присвячених окремим проблемам історії художньої інтелігенції (стану музично-художньої освіти, соціально-правовому забезпеченню,

¹ Иванов-Разумник В. История русской общ. мысли. - Т.1. Индивидуализм и мешанство в русской литературе и жизни XIX в. СПб, 1908; Милюков П. Очерки по истории русской культуры. - Ч.1, 2,3. - СПб., 1901-1903.

² Грушевский М.С. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. - СПб, 1907; Його ж. З біжучої хвилі: статті і замітки на теми дня. 19.05.1906 рр. - К., 1906; Франко І. Чи вертатись нам назад до народу // Франко І. Твори в 20 тт. т. XIX. - К., 1956, інші.

³ Булгаков Ф.А. Наши художники. Биограф. портреты. Т.1-2-СПб, 1889; Бухиник И. Илья Ильич Слатин. Биография. СПб., 1896; Юбилейный справочник Императорской Академии Художеств (1764-1914). СПб., 1914; Очерк деятельности Киевского отделения Императорского русского музыкального общества и учрежденного при нем музыкального училища (1863-1888). - К., 1889; Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877-1896) и Отчет Библиотеки за 1897 г. - Чернигов, 1898.

окремим мистецьким акціям), але узагальнюючих робіт немає¹.

Як наступний етап в історіографії проблеми можна виділити післяжовтневий період. Для нього характерно поділ історіографії на радянську і закордонну, автура якої представлена, в основному, українськими емігрантами.

Для зарубіжної україніки характерне більш уважне ставлення до проблем національного відродження. Вони дають багатий фактичний матеріал по персоналіях, більш повно висвітлюють діяльність інтелігенції².

На рівні радянської історіографії відбилися політичні процеси, які проходили в СРСР згаданого періоду. При цьому праці радянських авторів часто тенденційно висвітлюють історію інтелігенції, виходячи з позицій пролетарського інтернаціоналізму, з поділу культури на пролетарську, прогресивну і буржуазну, реакційну. Відповідно оцінювалась і діяльність інтелігенції.

Якщо в період до кінця 20-х рр. в історіографії ще зберігається плюралізм підходів до висвітлення такої суперечливої проблеми як діяльність художньої інтелігенції, то з утвердженням авторитарного режиму змінюється і характер наукових розвідок.

Для історіографії сталінської доби характерна, з одного боку, канонізація тих діячів культури, які були визнані офіційною ідеологією. З іншого - існувало багато лакум в історії інтелігенції, на дослідження творчості великого загалу вітчизняних митців було накладено «табу»³.

¹ Вороний М. Театральне мистецтво і український театр. ЛНВ. - 1912. - Кн.10. - Т.60; История театра в Харькове. - Харьковский иллюстрированный театральный альманах. - Х., 1900.; Корифеи украинской сцены. - К., 1901.; О музыкальном образовании народа в России и в Западной Европе. Изд.2-е - СПб., 1882; Порфирий Мироносицкий. Церковно-приходная школа и церковное пение СПб., 1894; Редин Е. Харьковская школа изящных искусств. - Х., 1895.

² Антонович Д. Триста років українського театру. - Прага, 1925; Антонович Д. /ред/ Українська культура. - Палади, 1940; Історія укр.культури. І.Крип'якевич. - Львів, 1937; Нариси з історії української культури. Кн.1, 2, 3. - Едмонтон, 1984; Рудницький А. Українська музика. - Мюнхен, 1963; Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. - Т.52. - Бібліотека українознавства НТШ; Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму.) - Н-й, 1956.

³ Шреер А.Я. Лисенко М.В. - К., 1940; Безхутрий М.С. Васильківський. - К., 1954; Довженко В.Д. М.Д.Леонтович. Збірка статей та матеріалів. - К., 1947; Дяченко В. Микола Віт. Лисенко. Життя і діяльність. - К., 1951; Дяченко В.Г. М.Д.Леонтович. Малюнки з життя. - К., 1941; Тобілевич С.В.Життя Івана Тобілевича - К., 1945; Чаговець В. П.К.Саксаганський. - К., 1951; Чаговець В. М.В.Лисенко (Творчий шлях). - К., 1947.

В кінці 50-х - на початку 60-х рр. у видавництві «Мистецтво» виходить серія невеликих робіт, присвячених творчості українських митців¹.

На відміну від періоду «відлиги», в 70 - на поч.80-х рр. персоналіям приділяється значно менше уваги, все ж дослідження діяльності інтелігенції межі XIX-XX ст. продовжуються².

Але за межами досліджень залишається проблема комплексного аналізу художньої інтелігенції України, дослідження соціально-правового, матеріального положення цієї соціальної групи. Найбільш відомі радянські дослідники історії інтелігенції Л.К.Єрман, В.Р.Лейкіна-Свірська, Н.М.Пірумова, М.М.Штранге займалися вивченням інтелігенції Росії, українській інтелігенції в їх роботах відводиться надзвичайно мало місця³.

Новий етап в історіографії проблеми пов'язаний з періодом кін.80-х - поч.90-х рр.

Спроби повернення забутих імен до скарбниці української культури зроблено в останні роки. Особливо слід відзначити енциклопедичний довідник «Митці України», виданий 1992 р., в який включено близько 5000 біографій українських архітекторів, живописців, скульпторів, графіків, майстрів народного мистецтва, композиторів, акторів, письменників, діячів культури, чия творчість пов'язана з Україною⁴.

До загальних робіт щодо проблеми інтелігенції, крім перерахованих вище, слід віднести наукові дослідження останніх років: монографії О.М.Знаменського, В.М.Селунської, дисертації Пшинки, Мамедова. Цікавим в теоретичному плані є збірник «Судьбы русской интеллигенции. Материалы дискуссий. 1922-

¹ Афанасьев В.А. П.О.Нилус. - К., 1963; Афанасьев В.А. Г.О.Ладженский. - К., 1966; Членова Л.Г. М.Д.Кузнецов. - К., 1962; Бутник-Сиверский Б. Г.П.Святицкий. - К., 1958; Говдя П.І. М.К.Пимоненко. - К., 1957; Карішева Т.І. П.П.Сокальський. Нарис про життя і творчість. - К., 1959, інші.

² Мистецтво др.пол.XIX-XX ст. - К., 1970; Біленький П.О. Скарби нетлінні. Українське мистецтво в світовому художньому процесі. - К., 1974; Коломієць Р.Г. Театр Саксаганського і Карпенко-Карого. - К., 1984; Корифеї українського театру: Матеріали про діяльність театру корифеїв (Упоряд., вступ. ст., примітки І.О.Волошина). - К., 1982; Говдя П.І., Коваленко О.М. Передвижники і Україна. - К., 1978; Огієвський І.В. С.І.Васильківський. - К., 1980, інші.

³ Єрман Л.К. Интеллигенция в 1-й русской революции. - М., 1966; Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. - М., 1971; Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. - М., 1981; Пірумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до нач. XX в. - М., 1986.

⁴ Митці України: Енциклопедичний довідник. - К., 1992.

1925 гг.» В 1992 р. в Софії вийшла монографія Й.Колева з історії інтелігенції Болгарії¹.

Вперше проблемою ґрунтового аналізу інтелігенції України XIX ст., як комплексної проблеми, зайнялися в останні роки. В 1990-і рр. вийшли монографії В.Даниленка, Г.Касьянова, Н.Шип та інших. Але й вони не стосуються безпосередньо історії художньої інтелігенції кін. XIX - поч. XX ст.².

В монографії Н.Шип дається історико-соціологічний аналіз інтелігенції XIX ст., досліджуються шляхи формування інтелігенції, дається галузева характеристика (в тому числі і художньої інтелігенції), описується її участь у суспільно-політичному житті. Але монографія Н.Шип стосується інтелігенції України в цілому, художній інтелігенції приділяється незначна частина роботи. Характеризується, в першу чергу, її культурно-просвітительська діяльність.

В монографії Г.Касьянова «Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет» автор аналізує соціальну природу інтелігенції, професійно-фахову та національну структуру. Основна увага зосереджена на проблемі діяльності інтелігенції в політичному русі, участі її в розробці ідеології національно-визвольного руху.

Підсумовуючи результати наукових досліджень, слід відзначити, що багато важливих аспектів історії художньої інтелігенції залишається поза увагою науковців. Так, не було зроблено спроб цілісного, комплексного аналізу художньої інтелігенції, її національного, соціального складу. Особливо гостро відчувається необхідність дослідження її соціально-правового статусу, історії створення мистецьких організацій, соціально-психологічних характеристик.

Джерельною базою дисертації є комплекс архівних і друкованих матеріалів, які зосереджені в архівних та бібліотечних закладах України та Росії.

В дисертації використано матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України), Державного архіву м.Києва (ДАК), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ), ар-

¹ Колев Й. Българската интеллигенция (1978-1912) - София, 1992; Судьбы русской интеллигенции. Материалы дискуссий. 1922-1925 гг. - Новосибирск, 1991.

² Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. - К., 1993; Касьянов Г.В. Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). - К., 1991; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине XIX в.) Историко-социологический очерк. - К., 1991.

хівного фонду Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського (АФ ЦНБ).

Дане дослідження великою мірою базувалося на документах, що містяться у фондах установ Південно-Західного краю: Київського губернського жандармського управління, Київського охоронного відділення, Київської міської управи, Київської кріпосної жандармської команди, Канцелярії Київського окремого цензора, Управління Київського навчального округу, канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора; установ відомства Синоду - Києво-Печерської лаври, Київської духовної консисторії, Київсько-Службського, Києво-Вилубецького, Києво-Михайлівського монастирів.

Крім фондів Київських установ, до дослідження залучено документи, що містяться у фондах Харківського, Одеського охоронних відділень, жандармського управління м.Одеси, прокурора Одеської судової палати, Південного районного охоронного відділення, помічника начальника Полтавського ДЖУ, канцелярії Харківського інспектора, Харківського генерал-губернатора.

Для дослідження культурно-просвітительської діяльності художньої інтелігенції велике значення мало вивчення матеріалів, що містяться у фондах товариств та різних закладів інтелігенції України - у фонді Харківського історико-філологічного товариства, Київського товариства сприяння художникам, Київського відділення Імператорського російського музичного товариства, Житомирського драматичного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського музичного училища.

Крім того, в дослідженні використано матеріали особистих фондів В.Антоновича, О.Сумцова, О.Потебні, А.Пильчикова, Б.Грінченка, М.Кропивницького, К.Маковського, В.Менка, О.Сластьона, С.Тобілевич, Терещенків, М.Тутковського та інших діячів української культури, що містяться в різних архівах України.

Багатий документальний матеріал, що міститься в цих фондах дав можливість дослідити історію інтелігенції через діяльність конкретної особистості.

Автором опрацьовано також фотокопії документів Центрального історичного архіву у Санкт-Петербурзі, що містяться у фонді КМФЗ ЦДІА України. Всього використано документи з 30 фондів ЦДІА України, 12 фондів ЦДАМЛМ, 3 фондів ДАК.

Залучення до дослідження Повного зведення законів Російської імперії, інших законодавчих, нормативних актів кінця XIX початку XX ст. дало можливість проаналізувати юридичні засади мистецької діяльності, соціально-правове положення художньої інтелігенції.

Для розвідок кількісних і якісних характеристик діячів мис-

тецтв провідну роль відіграли такі документи, як матеріали Першого Всеросійського перепису Російської імперії 1897 р., щорічні губернські огляди, статистичні видання різних міністерств і відомств.

Аналіз широкого кола документів діловодства, статистичних матеріалів, листів, щоденників, мемуарів, періодичних видань XIX - поч. XX ст. виявив значну кількість джерел, які вперше включені до наукового обігу в даній дисертації. Це ряд документів, що містяться в особистих фондах діячів культури, у фондах духовних установ, матеріали з історії правового забезпечення мистецької діяльності, документальні свідчення діяльності товариств художньої інтелігенції, циркуляри про обмеження діяльності єврейської, польської інтелігенції.

Крім того, підрахунки, зроблені на основі вибіркового аналізу вже відомих документів дали можливість отримати результати, які представляють наукову новизну.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що:

- всебічно проаналізовані недостатньо досліджені до останнього часу джерела і умови формування художньої інтелігенції, проведено більш глибокий аналіз соціальної і національної структури художньої інтелігенції України;
- здійснено аналіз соціально-правового статусу художньої інтелігенції, дано наукову характеристику законодавчого забезпечення мистецької діяльності;
- до наукового обігу введено значний новий фактичний і статистичний матеріали, який дав можливість більш достовірно визначити загальну кількість художньої інтелігенції в кінці XIX ст., на основі проведеної обробки кількісних даних скласти таблиці.
- досліджено маловідомі сторінки історії мистецьких організацій, їх роль у формуванні культурного поля України.

Об'єктом дослідження в дисертації є стан художньої інтелігенції як особливої соціальної спільноти, роль інтелігенції та створених нею мистецьких організацій у формуванні культурного поля в Наддніпрянській Україні на межі XIX XX ст.

Предметом дослідження є закономірності формування діячів мистецтв, специфічні умови мистецької діяльності єврейської, польської, російської, української інтелігенції, особливості її соціально-правового положення, основні напрямки процесу самоорганізації літературно-артистичної громадськості Наддніпрянської України в останній чверті XIX - на поч. XX ст.

До художньої інтелігенції автор відносить професійних творчих працівників у сфері мистецтв, творча діяльність яких становить основне заняття.

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі широкої джерельної бази висвітлити маловідомі сторінки історії вітчизняної

інтелігенції останньої чверті ХІХ - початку ХХ ст., виявити закономірності її формування і розвитку, специфічні умови діяльності української інтелігенції, а також діячів мистецтва - представників національних меншин.

Для реалізації поставленої мети дисертант намагається розв'язати такі завдання:

- охарактеризувати шляхи формування художньої інтелігенції Наддніпрянської України, основні джерела її поповнення;
- проаналізувати умови діяльності інтелігенції в Російській імперії загалом, на території Наддніпрянської України зокрема, їх вплив на кількісний, соціальний склад інтелігенції;
- дослідити соціально-правове, матеріальне становище діячів культури;
- класифікувати та охарактеризувати товариства літературно-артистичної громадськості, їх вплив на формування громадської свідомості;
- визначити основні соціально-психологічні риси художньої інтелігенції.

Методологічною основою дисертації є об'єктивний підхід до аналізу суспільних явищ і подій. При написанні дисертації автор спирався на структурно-системний метод дослідження, з використанням загальнонаукових методів порівняння, аналізу та синтезу, абстрагування, узагальнення, аналогії тощо. Для дослідження стану художньої інтелігенції використовуються конкретно-наукові методи соціології, психології, мистецтвознавства, правознавства.

Виходячи з положення А.Тойнбі про те, що чинні сили історії, взяті в своєму приватному національному прояві, не можуть бути правильно зрозумілими, їх необхідно розглядати тільки в масштабах всього суспільства, дисертант намагався стан художньої інтелігенції Наддніпрянської України досліджувати, враховуючи її багатонаціональний склад, традиції, закладені у попередні етапи, взаємозв'язок з історико-культурологічними процесами, що відбувалися в Російській імперії, в Європі межі ХІХ - ХХ ст.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використаними при виробленні законодавства України, зокрема про регламентування соціально-правового статусу діячів науки, культури, освіти. Дисертація містить важливі фактичні матеріали стосовно початків заснування товариств художньої інтелігенції, досвід яких буде корисним для удосконалення діяльності сучасних мистецьких громадських об'єднань. Запропоновані підходи, зібраний фактичний матеріал можуть бути використані у розвідках з історії вітчизняної культури, зокрема в галузі етнології, при написанні підручників, розробці лекційних курсів історії України.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження і складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, таблиць, списку використаних джерел та літератури.

В першому розділі - «Шляхи формування художньої інтелігенції Наддніпрянської України» - досліджується процес підготовки діячів мистецтв, розвиток спеціальної музично-художньої освіти, рівень естетичного виховання в загальноосвітній школі, проаналізовано соціальні джерела поповнення художньої інтелігенції в останній чверті XIX - на початку XX ст.

В останній чверті XIX ст. йде процес поступового формування сітки музично-художньої освіти, закладаються нові форми освітніх закладів.

До системи музично-художньої освіти останньої чверті XIX початку XX ст. слід віднести: імператорські учбові заклади (театральні училища в Санкт-Петербурзі, Москві, Академія мистецтв в столиці); школи різних типів, що були зорганізовані громадськими товариствами (консерваторії Імператорського музичного товариства в Москві та Петербурзі, музичні училища, школи, класи, курси в різних регіонах, музично-драматичні училища Московського Філармонічного товариства, рисувальна школа товариства красних мистецтв в Одесі тощо); навчальні заклади, організовані приватними особами (драматичні класи і школа С.Блюменфельда, школа М.Тутковського, рисувальні школи Н.Іванової - Раєвської, М.Мурашка інші), навчальні заклади відомства Синоду, які давали професійну музичну підготовку.

Стан музично-театральної освіти визначався, в першу чергу, активною діяльністю Імператорського російського музичного товариства, яке створює сітку музичних закладів, в т.ч. і на Україні (в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Чернігові та інших містах).

Аналіз учбових програм спеціальних музично-художніх навчальних закладів показав, що на відміну від закордонних, у вітчизняних викладалися, крім спеціальних предметів, загальноосвітні. Освіта часто носила теологічний характер.

Особливістю розвитку художньої інтелігенції України було те, що шляхи її формування проходили не тільки через Україну, а й через Росію, Європу. Це мало свої позитивні і негативні наслідки. З одного боку, це сприяло обміну досвідом, міжнаціональному спілкуванню, інтегруванню української культури в світову. З іншого - це стало однією з причин розмивання художнього потенціалу України.

Дослідження історії формування художньої інтелігенції Наддніпрянської України свідчить про те, що в останній чверті XIX ст. значно розширюється мережа спеціальних навчальних закладів, різко зростає кількість фахівців, які отримали спеціальну

освіту, розширюється програма естетичного виховання в загальноосвітній школі. Це позитивно вплинуло на стан художньої інтелігенції, сприяло підвищенню її професійного рівня, розширювало можливості для реалізації творчого потенціалу.

Водночас з швидкими темпами розвитку музично-художньої освіти в Російській імперії, на Наддніпрянській Україні продовжувала зберігатися тривожна ситуація, за якої в регіоні з давніми культурними традиціями не існувало жодного вищого учбового закладу для підготовки митців. Це, безперечно, стримувало не тільки творчі пошуки обдарованих, талановитих людей, а й негативно вплинуло на джерела формування художньої інтелігенції і стан вітчизняної культури загалом.

Застосований метод соціологічного аналізу учнівського складу музично-художніх навчальних закладів дав можливість проаналізувати соціальні джерела формування художньої інтелігенції, скласти таблиці, які відображають її становий склад.

Джерела поповнення різних професійних груп художньої інтелігенції різнилися. Так, найбільше вихідців з дворян було серед літераторів, з духовенства - серед музикантів. Художники були представлені, перш за все, такими станами як міщани і духовенство.

Імперська політика російського царату позначилася не тільки на стані фахової підготовки художньої інтелігенції України, на джерелах формування діячів культури, а й на умовах мистецької діяльності.

У другому розділі - «Умови мистецької діяльності інтелігенції Наддніпрянської України» - розглянуто комплекс правно-законодавчих заходів російського царату щодо регламентації діяльності українських, єврейських, польських митців.

В другій половині XIX ст. набувають сили документи, націлені на нищення «инакомыслия», на уніфікацію національних культур.

Для діяльності української інтелігенції визначальною була дія таємного указу 1876, який фактично означав заборону українства, що визвало широке невдоволення громадськості і змусило уряд піти на деяке пом'якшення умов запровадження окремих положень Емського указу в 1881 р.

Крім того, існували розпорядження щодо заборони українських вистав на території Київської, Подільської, Волинської губерній щодо обов'язкової постановки поряд з українськими п'єсами однакової кількості актів російських п'єс, заборонялися п'єси з життя інтелігенції, історичні, перекладні.

Діяльність українських митців ускладнювалася тим, що дозвіл на українські спектаклі, літературні, музичні вечори, виставки повинна була давати вища місцева влада з вказівкою на кількість і список творів. Для друкування афіш українською мо-

вою, крім дозволу місцевої поліції, що було загальною вимогою, необхідно було отримати дозвіл губернатора.

Таким чином, українська інтелігенція останньої чверті XIX початку XX ст., працювала в умовах дії всіляких заборон щодо розвитку національного мистецтва, що створювало перешкоди для реалізації творчого потенціалу митців.

Розуміючи значення впливу художньої інтелігенції на формування національної самосвідомості, царат забороняв численні твори національного мистецтва для використання в народних школах, бібліотеках, театрах.

Діяльність художньої інтелігенції України ускладнювалась також тим, що було штучно позбавлено її широкої аудиторії в силу тотальної русифікації освіти, педагогіки, церкви, літератури.

Великих обмежень зазнавала діяльність єврейської інтелігенції. Заборонялося постановка єврейських п'єс (1898 р.), ввезення з-за кордону єврейських періодичних видань (1893). Як і українські, польські, єврейські твори також були під суворим цензурним контролем.

Творчість не тільки української інтелігенції, а й діячів інших національних культур зазнавала значних утисків, як діяльність, що загрожувала цілісності Російської імперії, пануванню моноідеології.

Аналіз комплексу правничо-законодавчих матеріалів дає підстави зробити висновок, що в Російській імперії останньої чверті XIX - початку XX ст. мистецька діяльність перебувала під пильним наглядом органів поліції, Цензурного комітету, інших установ. Царський уряд уважно слідкував, щоб вона не виходила за межі офіційної ідеології «Самодержавие. Православие. Народность».

Руйнаційні наслідки імперської політики позначилися на кількісних характеристиках художньої інтелігенції. За підрахунками даних перепису 1897 р., проведеними автором, в 9 українських губерніях було 456 вчених і літераторів, 2056 художників, музикантів, театральних артистів, що не могло повною мірою забезпечити культурних потреб України.

Політика, націлена на уніфікацію національних культур, призвела до існування значних диспропорцій у національній структурі художньої інтелігенції.

Українці складали всього 12,3 відсотки діячів культури, росіяни - 40,7, євреї - 25,7 (особливо високий відсоток їх був серед музикантів), поляки - 8,2. Це не відповідало кількісному співвідношенню цих націй серед населення 9 українських губерній: українці складали 69,1 відсотки населення, росіяни - 12,4, євреї - 7,2, поляки - 1,4 і було наслідком русифікаторської політики царату, спрямованої на руйнацію цілісності етносу.

У третьому розділі - «Соціально-правове становище діячів культури в Російській імперії» викладено і проаналізовано здобуті з джерел факти, які характеризують статус художньої інтелігенції на межі XIX - XX ст.

Існуюче законодавство, традиції обумовили диференціацію соціально-правового та матеріального становища художньої інтелігенції в межах Російської імперії. Воно залежало не тільки від станового походження, але й від типу навчального закладу. Найширшими правами користувалися випускники університетів: диплом 2-го ступеня давав право на чин 12, 1-го - на чин 10 класу, магістра - 9 класу, доктора - 8 і право на спадкоємне дворянство.

Статут Академії мистецтв 1893 р. підвищував статус цієї категорії художньої інтелігенції: професора отримували ранг VI класу.

Статус викладачів і випускників консерваторій був дещо нижчим і був зафіксований у законодавстві лише на поч. XX ст.

Ще нижчий статус мали діячі мистецтв, які закінчили середні навчальні заклади.

Дослідження Повного зведення законів Російської імперії, інших законодавчих документів кін. XIX - поч. XX ст. дало підстави твердити, що освітній ценз впливав на соціально-правове положення громадянина Російської імперії. Загалом в зазначений період в законодавчій політиці виявляється тенденція до розширення службових прав спеціалістів з освітою. Але статус випускників спеціальних музично-художніх навчальних закладів був нижчим, ніж загальноосвітніх.

При характеристиці соціально-правового становища важливим є аналіз економічного положення діячів культури. Нестабільність заробітків митців було однією з причин вступу на державну службу. Багато митців кінця XIX - початку XX ст. займалися викладацькою роботою (М.Лисенко, Г.Дядченко, К.Костанді, М.Безчаслов, О.Бекетов, Б.Воячек, О.Кошиць, М.Старицька, багато інших).

Найкраще забезпеченими були відомі митці, а також викладачі вищих навчальних закладів, в тому числі мистецького спрямування.

Аналіз документів діловодства, що містяться в архівах, показав, що матеріальний стан художньої інтелігенції, яка займалася викладацькою роботою, був достатньо стабільним, на відміну від митців, чия діяльність обмежувалася виключно мистецтвом.

На думку автора, не можна дати однозначну оцінку факту перебування частини інтелігенції на державній службі. З одного боку, досить високий рівень матеріального забезпечення, гарантії пенсій, ряд інших пільг створювали необхідні умови для

реалізації творчого потенціалу цієї важливої соціальної групи. З іншого - влада пильно стежила, щоб діяльність інтелігенції не виходила за межі офіційної ідеології, боролася з проявами протидержавного характеру.

Приватна діяльність митців була орієнтована на більшу свободу, творче виявлення, але статус цієї категорії діячів відрізнявся від тих, що перебували на державній службі. Він не забезпечував матеріально-правової стабільності.

Соціально-політичні умови розвитку Наддніпрянської України останньої чверті XIX - поч.XX ст. вплинули на напрямки культурно-просвітительської діяльності, на процес самоорганізації літературно-артистичної громадськості.

У четвертому розділі - «Громадські об'єднання діячів мистецтв» розглянуто процес консолідації зусиль художньої інтелігенції на ґрунті культурно-просвітительської діяльності, роль інтелігенції у пробудженні національної свідомості, охарактеризовано основні соціально-психологічні риси цієї групи.

З метою сприяння культурно-просвітительській діяльності, згуртування творчих сил, покращення соціального, правового, матеріального становища діячів мистецтв, розробки спільної програми в останній чверті XIX - на початку XX ст. проходять форуми художньої інтелігенції (1-й з'їзд художників (Москва, 1894), 1-й з'їзд російських зодчих (Петербург, 1892), 2-й з'їзд російський зодчих (Москва, 1895), 3-й з'їзд російських зодчих (Петербург, 1899), Всеросійські з'їзди сценічних діячів тощо). В роботі цих форумів активну участь брали: В.Ніколаєв, Є.Шлейфер, І.Шраг, М.Старицький, П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий, багато інших діячів мистецтв України.

Процес самоорганізації художньої інтелігенції на рубежі XIX - XX ст. виявився і в заснуванні багатьох товариств, націлених на розвиток мистецтв, збагачення духовного життя суспільства, сприяння соціальному захисту митців: російські драматичні товариства в Києві, в Житомирі, Філармонічне товариство в Кам'янці, Товариство сприяння художникам, Товариство любителів музики в Києві, Товариство любителів драматичного і музичного мистецтва в Луцьку, Товариство любителів хорového співу в Полтаві, регіональне відділення Міжнародного товариства красних мистецтв і художньої промисловості, Київське товариство художніх виставок, Київське літературно-артистичне товариство, Музичне товариство у Вінниці, регіональне відділення Міжнародного музичного товариства в Києві та багато інших. В складі цих товариств імена представників художньої інтелігенції: М.Крайнський, В.Богданов, В.Іконников, В.Ніколаєв, В.Пухальський, В.Козловський, І.Селезнев, М.Соловцов, М.Тутковський, В.Орловський, П.Ковалевський, багато інших.

Аналіз численних архівних матеріалів, багато з яких вперше

введено до наукового обігу, показав, що культурно-просвітительська діяльність цих товариств виявилась в організації музичних, літературних вечорів, художніх виставок, концертів, конкурсів тощо. Одночасно виділялися значні кошти для соціальної допомоги митцям і їх родинам.

Літературно-артистична громадськість, яка в політиці була нерідко в опозиції до влади, співробітничала на ниві мистецтва з державними урядовцями: Київський генерал-губернатор М. Драгомиров, сенатори Л. Томара, Ф. Трепов були в складі почесних членів ряду товариств разом з діячами українського національного руху В. Антоновичем, М. Лисенком, П. Житецьким, М. Кропивницьким, М. Старицьким, О. Косач, представниками російської інтелігенції.

Культурно-просвітительська діяльність товариств, з одного боку, збагачувала духовне життя суспільства, відіграла особливу роль у пробудженні національної свідомості і розвитку національних рухів, з іншого - пропаганда національних мистецтв та кращих зразків світового підносили соціальний престиж творчої діяльності.

Утиски царату, намагання уніфікувати інтелігенцію України загострювали індивідуальну і соціальну потребу національного виявлення, апробування власних ідей, поглядів, уподобань, їх втілення в процес національно-історичного розвитку України. В цьому виявився і зв'язок з народом через глобальну ідею національного відродження України.

Процес творення національної моделі культури в кінці XIX на початку XX ст., взаємовплив мистецтв і національного менталітету особливо інтенсивним був у фольклористиці та етнографії. В цей період на Україні діяла ціла плеяда талановитих етнографів та фольклористів: А. Бакалінський, В. Василенко, В. Горленко, П. Демуцький, М. Драгоманов, С. Дрімцов, С. Дудін, П. Єфименко, К. Квітка, П. Литвинова, М. Маркевич, Ю. Павлович, багато інших.

Умови діяльності художньої інтелігенції вплинули на формування специфічних соціально-психологічних рис цієї групи. До них відносяться: відчуженість, опозиційність, усвідомлення цінності своєї праці, індивідуалізм, орієнтація на розвиток, пошук нових цінностей, схильність до самоаналізу.

У висновках зроблено основні підсумки і сформульовано практичні рекомендації по використанню результатів дослідження.

Залучені в дисертації джерела не лише відтворюють маловідомі або й невідомі сторінки історії вітчизняної інтелігенції, постаті її представників, а й дають матеріал для більш широких міркувань про її місце в історії України.

Незважаючи на значні перешкоди, які чинилися розвиткові мистецтв «невеликорусских племен» на межі XIX-XX ст. відбу-

вається піднесення літературного, театрального, музичного, художнього життя України як території з багатонаціональним складом населення, яка була включена не тільки в культурний простір Російської імперії, а й Європи загалом.

В останній чверті XIX - на початку XX ст. на Україні була відсутня належна освітянська база для формування вітчизняної інтелігенції.

Художня інтелігенція кінця XIX ст. формувалась з різних соціальних верств. Значно зростає доля вихідців з міських станів. Помітну її частину складали вихідці з духовенства.

Соціально-політичні обставини, утиски для діячів «невеликорусской» культури не створювали сприятливих умов для творчості художньої інтелігенції Наддніпрянської України.

Відплив художніх сил до центрів Російської імперії та закордон був пов'язаний також з процесом зведення України на стан російської провінції. Нищення українства було одним із традиційних елементів великодержавної політики російського царату.

Статус художньої інтелігенції був диференційованим, залежав від станового походження, освітнього цензу, характеру діяльності (на державній службі чи приватній). Соціально-правове положення художника не завжди відповідало його таланту, здібностям, художній цінності його творчості. В цілому, для другої половини XIX ст. характерна тенденція до підвищення статусу інтелігенції.

Статус діячів «невеликорусской» культури був значно нижчим, що було пов'язано з намаганням уніфікувати мистецтво різних націй.

Як протидія цим руйнаційним процесам на рубежі XIX-XX ст. активно проходить процес консолідації зусиль інтелігенції, створюються різноманітні громадські товариства, запроваджується практика скликання з'їздів творчих працівників.

Світогляд української інтелігенції кін. XIX - поч. XX ст. розвивався у напрямку від культурно-національного відродження до національно-політичного.

Досвід розв'язання проблеми співвідношення статусу чиновника і художника, чиновника і викладача, проблем освітнього цензу в останній чверті XIX - початку XX ст. не втратив свого значення в кінці XX ст. і може бути використаним для розробки статусу державного службовця тощо.

Весь досвід діяльності організацій інтелігенції у сприянні розвитку мистецтв, досягненні консенсусу в суспільстві, у відродженні національної культури, у вирішенні проблеми фінансового забезпечення мистецьких закладів без державних призначень повинен бути ретельно вивчений і служити практиці су-

часного мистецького життя в Україні.

Основні положення дисертації, які виносяться на захист:

- соціальний портрет художньої інтелігенції Наддніпрянської України в останній чверті XIX - на початку XX ст. змінюється і збільшується питома вага вихідців із середніх станів;
- українська інтелігенція була зрусифікована в більшій мірі, ніж польська, єврейська. Існувала невідповідність між національним складом населення і національною структурою художньої інтелігенції.
- статус Художника не базувався на об'єктивній оцінці його таланту, освіченості, духовного потенціалу, не зважаючи на те, що соціально-правове становище діячів культури в XIX - на початку XX ст. поліпшувалося. Статус української, єврейської, польської художньої інтелігенції був значно нижчим від російської, що суперечило їх соціальній ролі, функціям, значенню в громадському житті;
- відсутність механізмів захисту національних інтересів, які дає державність, призвели з одного боку до розмивання інтелектуально-художнього потенціалу України на рубежі XIX-XX ст., з іншого - до консолідації зусиль інтелігенції на ґрунті культурно-просвітительської діяльності, а згодом - політичної боротьби.

Апробація дослідження. Дисертація пройшла обговорення на кафедрі новітньої історії України Київського університету ім. Тараса Шевченка. Окремі положення дослідження доповідалися на республіканській науково-практичній конференції «Політика і влада» (Запоріжжя, 1993 р.), міжнародній науковій конференції «Українознавство в розбудові держави», (Київ, 1993), науково-практичній конференції «Проблеми розбудови державності України» (грудень 1994 р.).

Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у наступних публікаціях автора:

1. Не вмерти від істини. // Віче. - 1994, N 6 - с.107-111.
2. З України - в Україну - через Париж // Віче. - 1994, N 11 с.103-105.
3. Проблеми розвитку українського театру Наддніпрянщини кінця XIX ст. // Збірник праць студентів та аспірантів Київського університету ім.Т.Г.Шевченка (гуманітарні науки). - К., 1994, с.14-18.
4. Оппозиционность интеллигенции Украины во второй половине XIX в. // Политика и власть. Тезисы докладов и сообщений республиканской научно-практической конференции. - 4.3. - Запорожье, 1993, - с.109-110.

ЖДАНОВА И.А. Художественная интеллигенция Надднепрянской Украины в последней четверти XIX - начале XX вв.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05. - Этнология, рукопись, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1995.

В диссертации на основе широкого круга источников исследованы основные пути и источники формирования художественной интеллигенции Украины; проанализированы условия ее деятельности; сделан анализ социального, национального состава деятелей искусств. Установлено, что существовала диспропорция между национальным составом населения и художественной интеллигенции. Статус Художника не соответствовал его социальной роли, функциям, значению в общественной жизни. Консолидация усилий художественной интеллигенции способствовала развитию искусств, национальных культур, была одним из средств социальной защиты.

ZHDANOVA I.A. The artistic intelligentsia of Naddipraska Ukraine of the last quarter of the XIX - beginning by the XX century.

The thesis of an applicant for a candidates degree of History on speciality 07.00.05. - Ethnology, manuscript, Kiev University named after T.Shevchenko, Kiev, 1995.

The aim of the thesis is to research the main ways and sources of the formation of artistic intelligentsia of Ukraine; to analyse the conditions of it activity and social, national structure of figures of art.

It is established that it was disproportion between national structure of population and art intelligentsia.

The artist status is not corresponded to in social functions and importance in public life. The consolidation of efforts by the artistic intelligentsia promoted to the development of arts, national culture and was one of means for the social defence.

Ключові слова: художня інтелігенція, формування, статус, мистецькі організації.

445289

ЛІБ ім. В. Стефаника
АН України

AB 33.231

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...

... XIX - ...